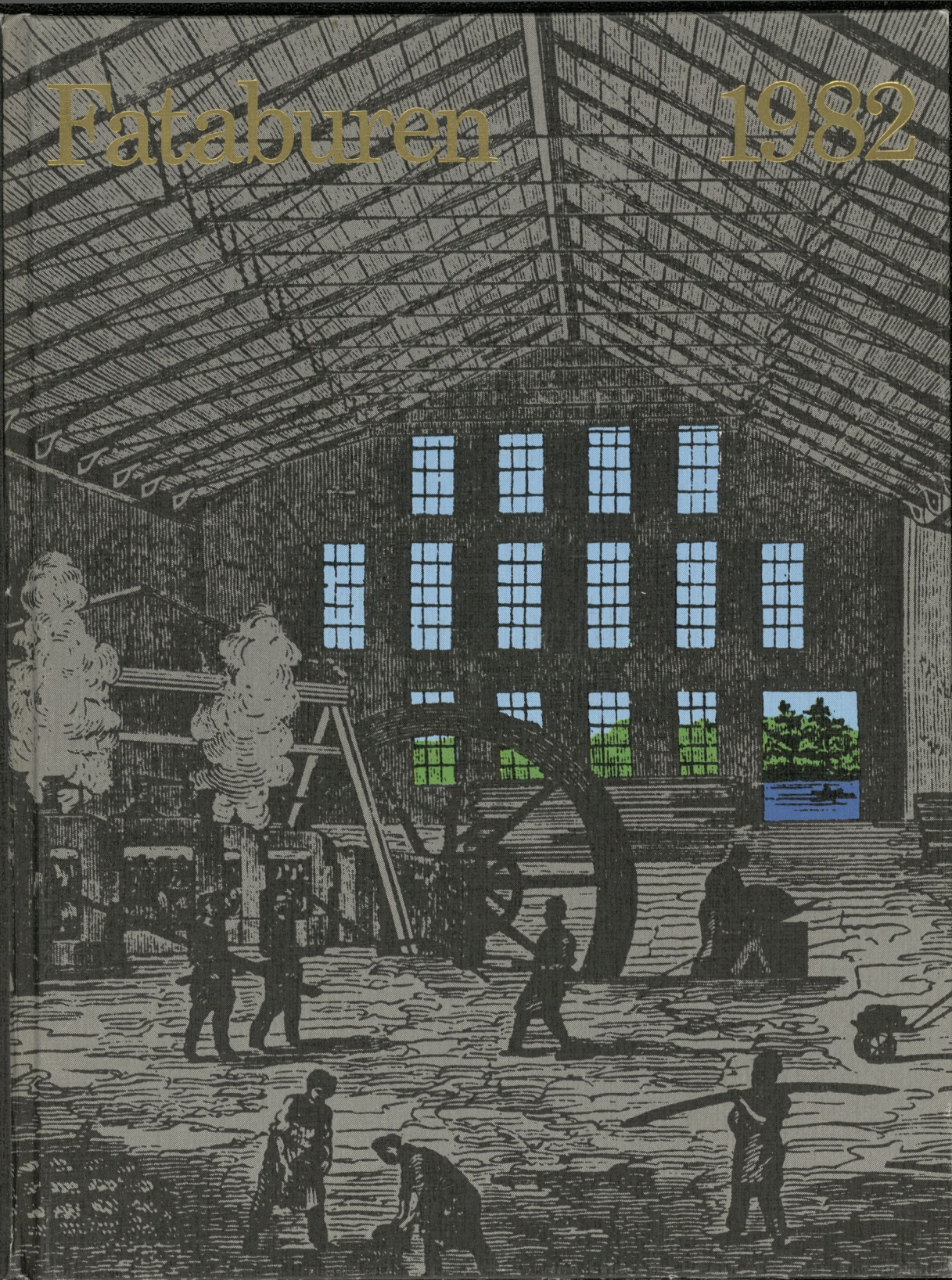

Fataburen 1982

Fataburen

1982

Fataburen

1982

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Elisabet Stavenow-Hidemark
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Pärmens framsida: Axmars järnverk i Gästrikland, xylografi av Victor Bernström efter blyertsteckning av Constance Blomgren. Publicerad 26 nov 1864 i tidningen Svenska Arbetaren. Bilden är starkt beskuren. (Bilden har attribuerats av Lena Johannesson.)

Pärmens baksida: Nyrokotapet med breda ränder och storfiguriga växtornament i den för tiden typiska blå färgskalan. Mönstret har växelvis satinerade och mottade partier. 1840-talet. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

Omlagsarrangemang: Håkan Lindström

© Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla
1982

ISBN 91 7108 215 8

Massorna i samhällets förstuga

Om den liberala bildningsrörelsen vid 1800-talets mitt

Eric Johannesson

I sin radikala debattskrift *Europeiska missnöjets grunder* (1838) varnar Carl Jonas Love Almqvist för massorna, "millionerna":

Europas framtid står hos oss alla i förstugan, och vill in. Den, som ej läser upp sin dörr för den klappande, får dörren inslagen – lycka till sluts, om ej spillrorna flyga honom själv i ansiktet.¹

Almqvist formulerar i denna skrift sin idealistiska dröm om ett demokratiskt gemenskapsliv mot bakgrund av den oroande utvecklingen i Europas ledande industriländer. Han följde intensivt den internationella debatten om "pauperismen" och den sociala frågan eller – som det snart kom att heta även i Sverige – arbetarfrågan. Genomgripande förändringar var oundvikliga och nödvändiga, ansåg han. Föråldrade samhällsformer måste brytas ner. Detta borde man besinna i tid. Annars...

I takt med att industrialiseringen omkring 1850 blev en påträngande realitet även i det lugna Sverige, växte fruktan för de sociala följdverkningarna. Allt fler blev i likhet med Almqvist medvetna om massorna i samhällets förstuga, särskilt sedan man under marsoroligheterna 1848 tyckt sig skymta "det röda spöket" även på Stockholms gator. Men till skillnad från det gamla begreppet "pöbel" med dess associationer till kaos och anarki förde ordet "massor" tankarna till outnyttjade kraftpotentialer, som inte bara skapade fruktan utan också optimism och framtidstro. När August Sohlman håller högtidstal vid Stockholms Bildningscirkels årsfest 1854, är hans positiva grundsyn tydlig:

historien begynner nu att räkna i stora tal; den stora uppgift, som tager de ädlaste krafter, de modigaste och ihärdigaste ansträngningar i anspråk, är de stora massornas fysiska, moraliska och intellektuella framåtskridande (...).²

För liberaler av Sohlmans typ, de reformvänliga men moderata, "grå" 50-talsliberalerna, C F Bergstedt, S A Hedlund, Arvid Gumaelius m fl, blev bildningsfrågan av central betydelse. I ett framtidsperspektiv föreställde man sig gärna en duglig, välutbildad och nationellt sinnad befolkning i den demokratiska och industriella samhällsutvecklingens tjänst. Men primärt gällde det att lösa akuta sociala och ekonomiska problem. Upplysning, folkbildning uppfattades som ett viktigt medel. Genom att befrämja massornas "moraliska och intellektuella framåtskridande" skulle man ge hjälp till självhjälp och därigenom indirekt lösa även de konkreta, "fysiska" problemen. Reformera samhället genom att reformera människorna – det var alltså det optimistiska budskapet!

Ett tidstypiskt uttryck för dessa strävanden var de sk bildningscirkel som grundades i städerna med början i Stockholm 1845. De avlöstes, framför allt under 1860-talet, av de liberala arbetarföreningarna. För att närmare konkretisera vilken form av bildning de liberala folkupplysningsiv-rarna ville sprida och vilka de bakomliggande avsikterna var ska vi här granska några av de soaré- och festprogram som är så karakteristiska för dessa föreningar.

Syftet är att beskriva en aspekt av konfrontationen mellan det etablerade borgerliga kulturlivet och de samhällsförändring-

är vid 1800-talets mitt som ytterst betingades av industrialiseringen. I bildningsföreningarnas festprogram återfinns man många inslag som kännetecknar tidens borgerliga kultur- och nöjesliv. Det var i hög grad fråga om att förmedla kultur "uppifrån och ned" i samhället. Eller med ett karakteristiskt omvänt uttryckssätt: att "lyfta", "höja" och "förädla" de obildade – med hjälp av de redan bildade. Den självklara förutsättningen för att dörren skulle låsas upp till borgerlighetens salonger var, att arbetarna lämnade sina "råa" maner och sitt "ohyfsade" språk i förstugan. Det var alltså en folkbildning på medelklassens villkor.

Detta är emellertid inte hela sanningen om detta medelklasskulturens möte med massorna. I de tidiga bildningsföreningarna finns även grodden till en självständig folklig föreningskultur, den folkrörelsekultur med intressanta "urban-folkliga" inslag som får sitt stora genombrott i det sena 1800-talets och sekelskiftets svenska samhälle. På ett paradoxalt sätt sammanföll den liberala bildningsidealismen i flera avseenden med arbetargruppernas spontant uppkomna strävanden.

Gesällerna i "den aristokratiska praktvåningen"

Den 10 januari 1847 anordnade Stockholms Bildningscirkel det första i en serie "gil-len", dvs soaréer med sång, musik, föredrag, deklamation m m. En publik på drygt 400 personer, bestående av cirkelmedlemmar och deras familjer, samlades denna söndag kl 18 i sällskapsvåningen på det fashionabla och nymodiga Brunkebergs hotell. Programmet³ som bjöds var följande:

1sta Afdelningen

1. Chör (Första hälften af de till Högstidsdagen tryckta verserna)
2. Helsing till Gillets Ledamöter (af ordföranden)
3. Folkvisor (Sjungna af Notarien Waller efter några förberedande inledningsord af Direktör Mankell A.)

4. Svensk folklek och dans (Nigar Leken) (Polska)
5. Chör (Götha Lejon)
6. Experimenter i Fysik (af Kapt. Fahnehjelm och Apoth. Engström)
7. Chör (Slättbons hemsjuka)
8. "Tålmodet" Ode af Walerius (declam. af Ordföranden)
9. Chör (Tonernas vågor)

2dra Afdelningen

10. Chör (Sista hälften af de till högstidsdagen tryckta verser)
11. Svensk danslek (väfva wallmar)
12. Chör (Hösten är kommen)
13. "Predikarn" Skaldeestycke af Leopold (Utgick)
14. Svenska folkvisor (Af notarien Waller sjungna)
15. Wals
16. Chör (Jägarchör af Chronhamn)
17. Polkett
18. Chör (Hjelte som frälsade)
19. Galopp
20. Slut chör (Folksången)

Sannolikt har Bildningscirkeln här sneglat på den typ av soaréer och assembléer som tidens högre borgerskap och societet roade sig med. Just på Brunkebergs hotell anordnades följande samma vinter subskriberade "soaréer" med dans. Men man har vidare utvecklat denna typ av kvällsunderhållning i bildningsidealismens tecken. Den inledande körsången, framförd av cirkeln egen manskör och med text skriven sannolikt av cirkeln ordförande Ossian Borg till årsmötet 1846, återger den luftiga idealism som styrde cirkeln verksamhet:

Bildning och Ljus
Vise den forskande Anden
Vägen till Himmelska landen!
Bildning och Ljus.⁴

Rent pedagogiska inslag har också lagts in: demonstrationer av fysiska experiment och ett kort föredrag av Abraham Mankell om svenska folkvisor. Programmet präglas följande starkt av nationalromantiken. Folkmusik i soaré- och tablåsammanhang var aktuell just under 1840-talet – kända exempel ut-

Litograferat brevhuvud från Ossian Borgs tid som ordf i Stockholms Bildningscirkel (1846–51). Cirkelns emblem består av symboler för arbetet – biskupan! – och för konster och vetenskaper samt valspråket "Ora et labora", Bed och arbeta. Kungl biblioteket, Stockholm.

gör Richard Dybecks Aftonunderhållningar med nordisk folkmusik från 1844 och sångspel och "national-divertissements" som tex C F Böttigers En majdag i Varend och F A Dahlgrens Vermländingarne.

Gillet's program består som synes av en tämligen medvetet regisserad blandning av sång och musik, retorik och deklamation, föredrag och – som ett rent nöjesbetonat inslag – sällskapsdans. Stilenligt avslutar man dock med folksången, Bevara Gud vår kung.

Bildningscirkelns medlemmar bestod vid denna tid av tre kategorier: hantverksmästare, gesäller och medelklassintellektuella. De sistnämnda dominerade i cirkelns ledning. Gesällerna, de yrkesutbildade hantverksarbetarna, var den egentliga målgruppen för verksamheten. Syftet bakom gillena var inte enbart att förmedla bildning till arbetarna under angenäma former. Man ville även på ett konkret sätt bidra till att

överbygga klassgränserna. Gesällerna skulle få tillfälle att umgås med sina arbetsgivare och deras fruar och döttrar och med bildade personer och därigenom få social träning. Samtidigt skulle ömsesidiga sociala "fördomar" brytas ner. Detta upplevdes som ett nytt initiativ i demokratisk anda och framkallade också en entusiastisk kommentar i Aftonbladet efter det andra gillet:

I fall någon resande eller främling händelsevis befann sig införd i detta gille, utan att närmare känna de öfriga deltagarna, skulle han ej lätt kunnat gissa hvilken samhällsklass de egentligen tillhörde; han skulle blott sett en elegant samling af herrar och damer, fullkomligt hemmastadd, som det tycktes, i den aristokratiska praktvåningen, och deribland en talrik ungdom, liflig och fri utan öfverdrift, hyfsad utan stelhet och affektation. Och då han såg dem alla öfverläta sig oafbrutet åt endast förädlande och städade tidsfördrif, utan spår i något rum till sexor, kort eller småstadscommerage, så skulle han sanno-

likt funnit sig öfverraskad vid den upplysningen att hela sällskapet, på ett eller annat undantag när, utgjordes af handtverkare och deras fruar, döttrar, söner och arbetare, och villigt medgifva, att bildningscirkeln redan ganska väl uppbär sitt namn.⁵

Det gick alltså att öppna dörren till samhällets praktvåning för arbetarna – det ansåg sig Aftonbladet få bekräftat. Samtidigt lovordar man det socialetiska inslaget: enbart drycker utan spirituosa serverades, kortspel fick inte förekomma under umgänget i smårummen m m. Sannolikt var emellertid denna moraliserande attityd inte enbart en produkt av medelklassinflytandet. I Bildningscirkelns handlingar saknas inte belägg för att gesällerna själva lika starkt kunde betona vikten av moralisk disciplin. En skräddargesäll vid namn Wimerkrantz, som i ett anförande i cirkeln den 7 mars samma år lovordar idén med gillena, känner sig särskilt tillfredsställd över att "så många af ens Egen klass samlade på ett ställe, kunna uppföra sig anständigt".⁶

Ossian Borg, som av allt att döma var initiativtagaren till dessa gillen, preciserade sina intentioner vid söndagssammanträdet omedelbart efter det första gillet, dvs den 17 januari. Det är viktigt för cirkeln att odla medlemmarnas "inre bildning", att utveckla förståndet och känslan. Men bildningen har också en annan sida:

Den *yttre* bildningen (...) som uppenbarar sig förnämligast i en förfining och värdighet i lefnadsskick, samtalston och seder kan ej ernås utan genom ett förädlande umgängeslif; och var det för verkliggörande af denna sanning Cirkeln sammanträdde sistl. söndag till sitt första Gille.⁷

Intressant nog gjorde Borg denna deklARATION för att bemöta kritiska synpunkter från en del cirkelmedlemmar; konceptet inleddes med formuleringen, att några i detta gille "vetat se en missriktning, ett förfelande af Bildnings Cirkelns idé".⁸ Exakt vad kritiken gått ut på anges dock inte. Konkret kan den ha gällt gillet's nöjes- och underhållningsbetonade karaktär eller något annat. Sannolikt är i varje fall, att me-

ningsutbytet var ett av många uttryck för en djupgående motsättning inom cirkeln mellan en moderatliberal och en mera radikal grupp. För att förstå denna motsättning är det nödvändigt att erinra om Bildningscirkelns tillkomsthistoria.

Konungens fortepiano

Stockholms Bildningscirkel hade grundats i oktober 1845 på initiativ av skräddargesällerna Olof Renhult och Sven Trägårdh samt fattigläkaren Johan Ellmin. Den sistnämnde blev cirkelns förste ordförande. En viktig orsak till cirkelns grundande var tendensen, att de stora skråhushållen vid denna tid började upplösas. Gesäller och läringar flyttade i allt större grad ut ur mästartens hushåll. Många filantropiskt sinnade, däribland Johan Ellmin, fruktade, att hantverksarbetarna skulle utlämnas åt kroglivets frestelser eller – annorlunda uttryckt – hamna utanför samhällets sociala kontroll. När skråsystemet avskaffades genom näringsfrihetsreformen 1846, förlorade hantverksarbetarna dessutom sin skyddade arbetsmarknad. Dessa oroande sociala och ekonomiska frågor utgör bakgrunden till de ansatser till ideologisk och politisk debatt som utan tvivel förekom under Bildningscirkelns första tid – trots att stadgarerna redan 1845 fastslog, att "klandersjuka och politiska stridigheter" inte var tillåtna.⁹ Som bl a Folke Lindberg och Erik Gamby visat finner man hos många hantverksgesäller på 1840-talet en proletär åsiktsbildning med radikala inslag. Detta gäller särskilt skräddargesällerna, som på sina gesällvandringar till Paris, modets huvudstad, ofta kommit i kontakt med socialistiska idéer.¹⁰

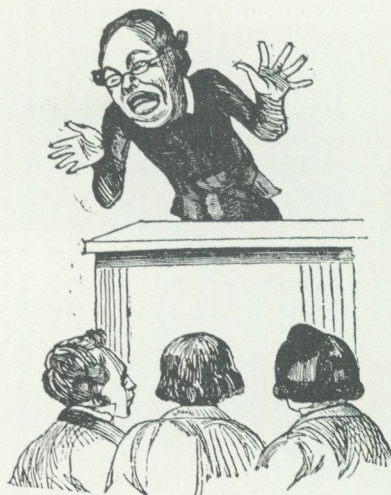
Redan våren 1846 företogs en aktion inom cirkeln för nyval av styrelse, alltså ett halvår före höstens ordinarie årsmöte. Ledare för aktionen var kapten Fahnehjelm. Han lyckades den 10 maj få Ellmin ersatt som ordförande av den moderat sinnade Ossian Borg, föreståndare för Manilla dövtumskola, trots protester från en radikalare grupp bestående av bl a Ellmin själv,

Trägårdh och Per Götrek. I det tydliga mönstret ingår, att stadgarna snart skrevs om; bl a skärptes förbudet mot politiskt betonade föredrag, demokratin inskränktes genom att beslutsrätten i cirkeln överfördes till en vald nämnd och rekryteringen begränsades så att "den tjänande klassen" – bl a lärningar – utestängdes. Bakom kulisserna agerade Oscar I. Han skaffade sig möjligheter till insyn och kontroll genom att fr o m 1846 ge cirkeln ett årligt anslag. Dessutom skänkte han ett fortepiano till cirkeln, vilket blev föremål för ironiska kommentarer i den radikala pressen. Tänkbart är fö, att oron på högsta ort för politisk radikalism inte var alldeles obefogad. I sin biografi om Per Götrek framför Erik Gamby en hypotes, som är intressant även om belägg saknas: Bildningscirkeln kan i likhet med en samtida förening i Hamburg, Arbeiterbildungsverein, möjligen från början ha varit tänkt som en rent politisk organisation kamouflerad bakom idealistiska målsättningar.¹¹

Ossian Borgs idé med gillena på Brunkebergs hotell var av allt att döma ett handlingskraftigt initiativ i riktning mot verksamhetsformer, som innebar en trygg anpassning till borgerlighetens kultur- och nöjesliv. Betecknande är, att cirkeln sommaren 1847 även anordnade en lustfärd med ångbåt till Gripsholm. Utflykter av detta slag var en form av rekreation, som sedan 1830-talet varit en typisk herrskaps-sedvänja. Även följande somrar ordnades lustresor, till Skokloster, Svartsjö osv. Utfärderna var välregisserade och rikt försedda med festrivialer. Ett något kuriöst men ändå typiskt exempel är, att man vid ett besök i Gamla Uppsala 1850 på varje gravhög höll en liten ceremoni med ett versifierat skåltal om "de stora forntidsminnernas betydelse", mjöd och manskörssång!¹² Borgs initiativ blev också populära. Antalet deltagare vid gillena och lustfärderna kunde uppgå till 7–800 personer. Tillgången på respektabla men billiga nöjesarrangemang var inte särskilt stor vid denna tid.

Ossian Borg var även påtagligt förtjust i

*En kammarjunkares verksamhet:
1:o I Bildningscirkeln.*

Kammarjunkaren: Jag får nu äran för tionde gången underrätta sällskapet, att H. M. Konungen för tre år se'n skänkte cirkeln ett fortepiano.

Mätte arbetsklassen rätt värdera den höga gåfvan, samt derföre i lugn och förnöjsamhet frysa och svälla, medan de rike dagligen hålla granna baler och dyrbara kalaser. Om den fattige får illa här i världen, så kan han alltid trösta sig dermed, att han blir så mycket saligare efter — döden.

En röst: Prosit!

Karikaty ur Folkets Röst den 2 febr 1850. Kronprinsens kammarjunkare Konstans Pontin engagerade sig i Stockholms Bildningscirkel och lyckades 1851 efterträda Ossian Borg som ordförande. Han hörde till måltavlorna i Franz Sjöbergs folkligradikala söndagstidning Folkets Röst, populär — och hatad — bl a för sina elaka personkarikatyryr i träsnitt.

den familjesentimentalitet av borgerlig typ som just vid 1800-talets mitt började odlas i Sverige. Vid Bildningscirkelns andra gille, den 28 februari 1847, deklamerade han en egen dikt i 26 strofer, Handtverkarens hem – Moraliskt föredrag. Där beskriver Borg en hantverkarfamilj besjälad av "huslig sällhet" och "trefnad", uppenbart tänkt som

inspirerande förebild för cirkelns medlemmar. Gesällerna förutsätts ha flyttat ut ur mästarens hushåll men inte lärningarna:

Ej lösryckt från familjekretsen står
Den aktade och gode Verkstadssvennen;
Vid mästarns bord sin goda spis han får,
I mästarn vördar han den trogne, faste vännen,
Som själen är uti familjens ring,
Der kärlek hvarje länk sig sluter kring.

Tjänstehjonsstadgans och husagans hårda realiteter existerar inte i denna idylliska värld. Den auktoritära patriarkalismens plikt- och lydnadsbegrepp har ersatts med kärlek och trohet, aktning och vördnad, ett uttryck för idealism men också ett sätt att kringgå en karg verklighet. I större delen av dikten glöms fö lärningarna bort helt och hållet; där existerar bara hantverkaren, hans "hulda maka" och älskade barn, alltså kärnfamiljen. Efter en tillfällig separation återförenas den – i diktens emotionella kulmen – med kyssar, tårar och famntag:

I mannens armar hänryckt, tyst
Den sköna gruppen låg försjunken, sluten;
Som Himlen sluter i sin milda famn
De klara stjärnor utan tal och namn.¹³

Troskyldigt tecknar författaren en himmelsk gloria över sin hantverkarfamilj, kanske inspirerad av någon populär andaktsbild av "den heliga familjen".

I Borgs dikt anar man något som blir kännetecknande för liberala opinionsbildare under 1850- och 60-talen, nämligen en medveten ambition att sprida den borgerliga familjekulten till de lägre samhällsklasserna i avsikt att stabilisera samhället och trygga en lugn utveckling. Det är säkert ingen tillfällighet, att Borg vid ett tillfälle kallar Bildningscirkeln "denna att jag så må säga stora familjekrets"¹⁴ – med tydlig anspelning på den geometriska cirkelns runda, harmoniska form. Drömmen om samhällsklassernas familjegemenskap är ett ofta återkommande inslag i den familjekult som blommar upp i Sverige omkring 1850.

Att även arbetarna ägde känsla för hem-

met och familjen både som värdeföreställning och som social institution framgår av ett föredrag i cirkeln 1850 av gesällen Olof Renhult:

Behovet af ett hem är en naturlig åtrå hos hvarje människa, ty hemmet är det första hon lär känna, derfore är hemluften henne kärt och bör vara det för en god människa.¹⁵

Så långt överensstämde Borgs och Renhults uppfattning – men inte längre. Redan Borgs val av den lyriska dikten som medium och Renhults val av enkel, konkret prosa markerar den djupa klyftan mellan dem. Renhult anför, vad en daglönare enligt Forssells statistik tjänade i genomsnitt, 3 skilling och 3 runstycken/dag, och frågar sig, hur en arbetare skulle kunna försörja en familj med en sådan inkomst. Borg å sin sida beskriver vackert, hur mästarens dotter utan fördomar gifter sig med en gesäll: "Hon skämmas ej att bli gesällens fru" – men gesällfamiljens ekonomi fanns det inte utrymme för i poesins värld.

Det finns således ohjälpligt naiva inslag i mötet mellan medelklassfilantroper och arbetare inom bildningscirkelnas ram. I historiska framställningar har det också varit lätt att "avslöja" cirkelnas luftiga idealism och dess brist på verklighetskontakt och att där finna förklaringen till bildningscirkelrörelsens snabba undergång. Men det finns också inslag i deras verksamhet som kom att leva vidare. Bildningscirkeln dog – men återuppstod i andra former.

"En fläkt från himmelen"

Söndagen den 4 augusti 1861 kl 1 em samlades medlemmarna i Norrköpings Arbeta-reförening, ca 260 personer inklusive "fruntimmer", för att fira föreningens första årshögtid. Lokalpressens utförliga referat och handlingar i föreningens arkiv gör det möjligt att rekonstruera festprogrammets detaljer.

Från föreningens möteslokal marscherade medlemmarna med föreningens manskör, ca 40 sång-

Bellmansspelet "Ulla Winblads förlofning" vid Norrköpings Arbetareförenings årsfest den 4 aug 1861. Litografi av Albert Vogel i veckotidningen Svenska Arbetaren den 31 aug 1861. Tidningen kommenterar: "Hela sällskapet är afbildadt i det ögonblick, då det samlats omkring det uppdukade bordet, för att njuta av de medförda förfriskningarna. Lidner har drömande slagit sig ned på en stol, medan Bellman, hvilken liksom Lidner blifvit inbjuden att deltaga i festen, håller tal till Ulla Winblad, och Bredström, han som aldrig såg dagsljuset oftare än genom buteljbottnen, slagit sig i ro vid ett serskildt bord."

are, och deras gula fana i spetsen ner till hamnen till ångfartyget Norden, som hyrts för en lustresa till Marmorbruket utanför Norrköping. Innan båten lade ut, avtäcktes under högtidliga former föreningens nya standar, varvid kören och en liten musikkår (förhyrd) från kommandobryggan framförde föreningens nya standardsång, marschen "Fast liksom klippans grund" med text av klädesvävaren Gustaf Kahlson och musik av körens ledare C P Wahlin.

Efter framkomsten till Marmorbruket marscherade samtliga med musikkår, kör, fana och standar i tåten till en utvald plats i det gröna. Där samlades man runt bord, som dukats med glas och punschbålar. En rad skåltal åtföljda av sång och musik hölls: för konungen av ordföranden stensättaren A P Slättengren, för fäderneslandet av vice ordf Gustaf Kahlson, för de inbjudna gästerna av sekr, spinnmästare Hörgren, och för kvinnan av vaktmästare G F Blohm (nyttillträdande ordförande).

Efter ett par timmars "lekar" i det gröna samlades man i skuggan av en stor ek för att uppleva ett Bellman-divertissement, "Ulla Winblads förlofning", med text av Gustaf Kahlson och med samtliga roller utförda av föreningsmedlemmar. Skådespelet inramades av Bellmansmusik framförd av musikkåren.

Efter gemensam marsch tillbaka till stranden intogs där sexa. En av de inbjudna gästerna, C G Starbäck – rektor vid Norrköpings Lyceum, känd historiker m m – höll skåltal dels för föreningen, dels för dess stiftare (Slättengren och Kahlson). Skålar utbringades även för marmorbrukets ägare och för körens ledare.

Under kvällens båtfärd tillbaka till staden tändes ett fyrverkeri på fördäck med bengaliska eldar. Från kajen marscherade samtliga till Karl Johansstatyn, där dagen avslutades med folksången.¹⁶

Denna årshögtid ägde en särskild psykologisk betydelse för deltagarna. Norrköpings Arbetareförening hade bildats ett år tidigare i relativ tysthet och framträdde nu för första gången inför offentligheten med en egen större festceremoni. En nyckelperson var textilarbetaren Gustaf Kahlson, som lagt ner stor energi på programmets utformning. I en personligt skriven krönika (1862), bevarad i föreningsarkivet, har han försökt formulera sin spontana upplevelse av dagen:

Denna fäst var onekligen den största och högtidligaste arbetarne för sig sjelfva inom detta samhälle firat (. . .).

(-) Mången riktade sina tankar och grundade mången förhoppning på den dagen, bland dem var äfven jag och jag kan icke säga, icke på papperet återge, med hvilka glada känslor jag gick hem den aftonen; ty jag viste att föreningen skulle vinna förtroende och förlora de betänkligheter som vid den förut voro fästade. (-) Det var som om en lefvande anda, en fläkt från himmelen genomgått hela tillställningen från början till slut, från det minsta till det största.

Arbetaren visade här, att äfven då han roar sig, han förstår att skicka sig, att i uppförande täfla med hvem som hälst.

Ännu några sådana årshögtidsdagar och förening(en) skall blifva en korps i samhället, som ingen skall behöfva skämmas att vara medlem af.¹⁷

Med berättigad stolthet använder Kahlson här uttrycket "arbetarne för sig sjelfva". Norrköpings Arbetareförening bestod faktiskt under sin första tid endast av arbetare, så långt nu detta begrepp kunde definieras entydigt. Föreningen bildades sommarens 1860 av 13 fabriksarbetare. Snart blev även hantverkare och hantverksarbetare medlemmar och därför fastslogs i reglementets första paragraf, att "inga andra än arbetare af alla klasser samt Borgare af Handtwerksklassen erhålla inträde". Bestämmelsen preciserades ytterligare 1861, tydligen på förekommen anledning; direktionen fastslog, att "inga s.k. Herremän skulle vinna inträde".¹⁸ Förhållandet är anmärkningsvärt, eftersom tidens arbetarföreningar annars rekryterades i lika stor utsträckning inom medelklassen som bland arbetare. Dessutom bestod ledningen ofta av personer, som var väl etablerade i samhället, ibland t o m industriägare men framför allt liberala publicister som Axel Krook i Göteborg, Arvid Gumælius i Örebro, Fredrik Borg i Helsingborg och A P Landin i Gävle. Även Norrköping ägde en sådan känd liberal folkupplysningsman i författaren C G Starbäck. Men han fick således nöja sig med att bli inbjuden som hedersgäst till arbetarföreningen.

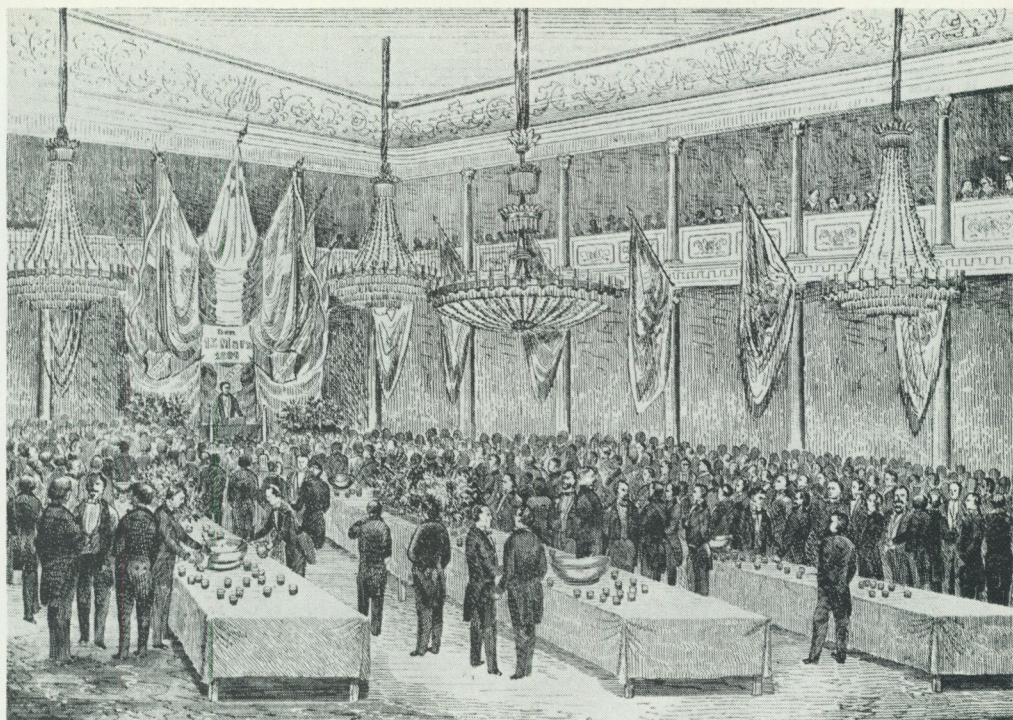
Att ett gryende socialt självmedvetande

Ceremonin vid nedläggningen av grundstenen till Norrköpings Arbetareförenings eget hus den 21 nov 1863. En märklig omständighet, som avslöjas i föreningens protokoll, är att fotot egentligen togs vid en senare rekonstruktion. Eftersom ceremonin ägde rum på en lördag, gick det inte p g a arbetstiderna att samla mer än en mindre del av medlemmarna. Först på söndagen två veckor efteråt blev det möjligt att visa upp föreningens medlemsstyrka framför kameran. Vid tillfället invigdes även föreningens nya standar, som domineras av emblemet med de korslagda händerna och facklan i trekantig ram. Mellan arbetarskaran i förgrunden och fabriksbyggnaderna i bakgrunden flyter – osynlig på bilden – Motala ström. Foto tillhörigt Norrköpings Arbetareförening.

Drags AB:s 20-årsfest i "salongen" i Norrköpings Arbetareförenings hus 1874. Trästick i Ny Illustrerad Tidning den 24 jan 1874. Byggnaden – numera känd som "Arbis-teatern" – ritades av föreningens förste ordf, stensättaren A P Slättengren, och byggdes av föreningens medlemmar. Festsalen invigdes 1865 och var då Norrköpings största samlingslokal med plats för över 1200 personer. Salen kan beskrivas som en trogen imitation av de "assemblésalonger" – t ex De la Croix' salong i Stockholm – som utgjorde ramen för en stor del av tidens tongivande kultur- och nöjesliv. Fonddekorationen vid Drags jubileum är lika påkostad och punschen lika flödande som vid huvudstadens festiviteter – arbetarna har till synes upptagits i samhällets festgemenskap. Endast klädseln markerar publikens "demokratiska" sammansättning. (Termen "assemblésalong" används här efter samråd med fil dr Barbro Stribolt, Drottningholms Teatermuseum.)

De la Croix' salong, platsen för det borgerliga Stockholms assembléer. Man ser tydligt varifrån arbetarföreningen i Norrköping hämtat sin förebild. Ur Illustrerad tidning 1859.

av detta slag kan spåras bland arbetarna just i Norrköping torde främst bero på den snabba expansionen inom stadens textilindustri. Därför fick Norrköping tidigt en relativt stor fabriksarbetarklass. I Stockholm blev antalet fabriksarbetare större än antalet hantverksarbetare först på 1870-talet – i Norrköping rådde detta förhållande redan 1850.¹⁹

Gustaf Kahlson fungerade under Norrköpings Arbetareförenings första tid som dess speciella författare av festretorik i lyrisk form, prologer, sångtexter osv. I en viss mening förtjänar han faktiskt att under en kort period betecknas som självlärd arbetarskald. (Senare utbildade han sig till folkskollärare.) Exemplet är inte alldeles unikt. En liknande anknytning till de tidiga bildningsföreningarna ägde Carl August

Rydberg, äldre bror till Viktor Rydberg. Under sin tid som bagarelärling i slutet av 1840-talet var han Växjö bildningscirkels speciella författare av festpoesi. I inledningsorden till sin lilla diktsamling Politiska och lyriska qväden af en arbetare (1848) betonar han sin arbetaridentitet: "Författaren, sjelf arbetare, tillagnar dessa anspråkslösa rader åt de arbetande klasserna och deras vänner."²⁰

Begreppet arbetarskald har emellertid i detta sammanhang endast en begränsad giltighet. I den veckotidning för bildningscirklar, Bildningsvännen, som urmakarsällena P C Kjellberg gav ut 1849, recenserar han Rydbergs diktsamling och gör bl a reflexionen, att de ur folket gångna skalderna egentligen inte bjöd på folkpoesi utan nöjde sig med att efterbilda dagens "privile-

gierade studerade skaldekonst".²¹ Den poes som Kahlson och C A Rydberg producera- de var av naturliga skäl efterbildning, både till form och innehåll, inte minst av Tegnér men också av den mängd idealistisk och nationalliberal tillfällighetsdiktning som spreds via pressen.

Att Gustaf Kahlson för årsfesten 1861 skrev ett Bellmans-divertissement kan ur en liknande synpunkt betraktas som ett försök att efterbilda och överta borgerlighe- tens mer nöjesbetonade kulturformer. Sångspel byggda på Fredmans epistlar var en vanlig företeelse på teaterscenen vid 1800-talets mitt. Att odla Bellmanskulten ute i det gröna förekom också i olika vari- anter av både oskyldigt och mera orgias- tiskt slag, inte minst i Stockholms omgiv- ningar med de många kända utvårdshusen.

390 liter punsch

En speciell festrival som Norrköpings Ar- betareförening övertog från de högre sam- hällsklasserna var skåltalsceremonin. Vid alla årshögtider under 1860-talet återkom dessa skålar, ibland 10–11 till antalet, med endast små variationer i ordningsföljden: för konungen, för fäderneslandet, för för- eningen och för dess stiftare, för hedersgäs- terna (med svarsskålar), för kvinnan osv, hela tiden med assistans av maskören. Till årsfesten 1865 inköpte man 390 liter punsch! Retorik, sång och punsch – på ett högst konkret sätt blev arbetarna delaktiga av de högre samhällsskiktens berusande fosterlandskärlek.

Kontrasten mellan de äldre bildnings- cirkelnas stränga krav på nykterhet – i regel rädde ett absolut spritförbud – och festsederna i 1860-talets arbetarföreningar kan tyckas vara förbluffande stor men är i själva verket endast skenbar. En historisk förklaring utgör det förhållandet, att 1830- och 40-talens tidiga nykterhetsrörelse dom- nat sedan den uppnått sitt främsta syfte, den skärpning av brännvinslagstiftningen som genomfördes 1855–57. Nykterhetsrö- relsen blomnade sedan upp igen först på 1870-talet. Arbetarföreningarna var i all-

mänhet avvisande till krav på absolutism; man talade i stället för måttlighet och upplysning.²² Det första nykterhetsföredra- get i Norrköpings Arbetareförening hölls först 1875. Samma år tillstyrktes vid ett möte i Linköping för Östergötlands arbe- tarföreningar, att antalet skålar skulle minskas vid årsfesterna, "vilka icke utan rätt skildrats som 'dryckesgillen'" ²³

Men viktigare än nykterhetsfrågan i sig var de stränga krav på allmän ordning och disciplin som i regel rädde i 1860-talets ar- betarföreningar. Socialpsykologiskt vilade arbetarnas intresse för dessa föreningar på deras behov av självhävande och delaktig- het i samhället. Man strävade efter att med hjälp av moralisk disciplin uppnå respekta- bilitet och erkännande från de högre sam- hällsklassernas sida. Denna spontana strä- van framträder tydligt i t ex skraddargesäl- len Wimerkrantz' citerade uttalande i Stockholms Bildningscirkel 1847 och i Gus- taf Kahlsons kommentar till årsfesten 1861. G F Blohm, den myndige bankvakt- mästaren som var ordförande i Norrkö- pings Arbetareförening under en lång följd av år fr o m 1861, blev särskilt känd för att kunna hålla dundrande strafftal, rena do- medagspredikningar, över medlemmar som inte höll måttet. På denna punkt fanns helt uppenbart ett för det etablerade samhället och arbetarna gemensamt intresse. Para- doxalt nog kunde det t o m betraktas som en särskild merit för arbetarna, att de kun- de konsumera stora mängder punsch *under ordnade former*. Norrköpings Tidningar på- pekar nämligen om årsfesten 1861: "Den största ordning rädde (...) och detta oak- tadt att Bacchi gåfvor funnos i öfverflöd och ej eller försmåddes."²⁴

Vattenmassan och dammfästena

Norrköpings Arbetareföreningens första års- högtid blev även föremål för en presspole- mik, som är av intresse, eftersom den berör- de känsliga principiella frågor. Ett reporta- ge om festen och en litografisk bild av Bell- mansspelet i C G Starbäcks veckotidning Svenska Arbetaren – som grundades i

Norrköping just 1861 – gav upphov till skarp kritik i statskyrkoorganet Vaktaren. Sannolikt var det redaktören, J A Posse, som fört pennan. Artikelns tog i första hand avstånd från Starbäcks nya tidning. Den ansågs vara alltför världslig och därför olämplig som läsning för "arbetsklassen". Men samtidigt angrips den nya tendensen i samhället att vilja betrakta söndagen, sabbatsdagen, som "endast en förlustelsedag". I upprädda ordalag refereras, hur arbetarföreningen på en söndag druckit skålar och hur några medlemmar "utklädda till Ulla Winblad och hennes älskare" uppfört "theatraliska föreställningar" i det gröna.²⁵

Starbäck besvarade kritiken i Svenska Arbetaren, där han starkt reagerar mot Vaktarens "förmynderi" och "fromleri". Han anser det vara farligt att isolera och avsöndra det lägre ståndet från det övriga samhället, tex genom att motarbeta alla former av anständiga söndagsnöjen för arbetare. Folkets längtan efter bildning och vetande, efter "den världsliga glädjen", är lika stark som det oavslåliga trycket hos en strömmande vattenmassa, säger Starbäck. Det är "enfaldigt" att bygga dammar. Följden blir bara, "att damfästena måste gifva vika för påtryckningen – och hvart tar det då vägen?"²⁶

Vad frågan i grunden gällde var givetvis rädslan på kyrkligt håll för tendenser till sekularisering. Särskilt känsligt var det, att nya fritidsvanor på söndagarna börjat framträda även bland de lägre samhällsskikten, bl a till följd av kommunikationernas utveckling. Arbetstiden var fortfarande oreglerad och kunde för en arbetare uppgå till 12–14 timmar om dagen, ofta även på lördagar. Därför fanns i praktiken för de lägre klasserna ingen annan ledig tid än söndagen. När järnvägarna började byggas på 1850-talet, uppstod nya möjligheter att göra söndagsutflykter med tåg för en billig penning. Vid 1859–60 års riksdag hävdade J A Posse i en motion i adelsståndet, att järnvägsstationerna med sina restaurationer börjat fungera som krogar, "dit, synnerligast om söndagarne, stora folkmassor på

dessas banor hastade fram till njutning och förderf". Med hänvisning till lagstiftningen mot sabbatsbrott yrkade han på förbud mot järnvägstrafik i statlig regi på söndagar.²⁷ Särskilt inom prästeståndet gjordes vid riksdagarna under denna tid upprepade motioner om skärpning av bestämmelserna angående sabbatsbrott. Att de liberala bildningsföreningarna alltid förlade sina sammankomster till söndagar, innebar ett stöd åt de nya fritidsvanorna, som givetvis väckte särskild förargelse inom de kyrkliga leden. Karakteristiskt nog påtalar Vaktarens artikel 1861, att redan bildningscirkularna tagit initiativ till betänkliga "sällskaper" och "förlustelser".

Bildningscirkularna å sin sida betonade starkt – kanske just p g a risken för kritik – att verksamheten skulle vila på religiös grund. Betecknande är, att Stockholms Bildningscirkel använde "Ora et labora", Bed och arbeta, som valspråk. Även arbetarföreningarna var i regel angelägna om att verksamheten inte skulle strida mot kyrkans krav. När Norrköpings Arbetareförening bildades 1860, försäkrade man i den skrivelse som lämnades in till stadens magistrat, att man *inte* skulle störa "den kyrkliga andakt" som "hvilodagen" krävde utan endast använda "ett par timmar om Söndagsaftnarne".²⁸ Påfallande är emellertid, att Norrköpings Arbetareförening samtidigt visade en tydlig tendens till religiös neutralitet. Enligt reglementet fick föredrag hållas i "alla ämnen utom religiösa". När en medlem 1867 ifrågasatte denna bestämmelse, fick han inget gehör. Paragrafen behölls med en motivering, som riktade främst mot väckelserörelserna: man ville inte veta av "sektarister, vinkelpredikanter och andliga skojare", som kunde skapa splittring. Man framhåller emellertid samtidigt, att ingenting "mot religionen stridande" ägt rum i föreningen.²⁹

Det var givetvis inte bara de yttre formerna utan även innehållet i det nya liberala färgade bildningsidealet som var en stötesten för kyrkliga kretsar. Denna bildning, som stod på allmänidealistisk grund och särskilt betonade kulturnationalismen,

inrymde ingenting som var vare sig okristet eller antikyrkligt. Därför var dessa bildningssträvanden svåra att bemöta. Problemet för kyrkan var inte minst, att man på liberalt håll i praktiken ville reducera kristendomen till endast ett av många "ämnen på schemat" i stället för att låta den dominera hela bildningsinnehållet. Intresset koncentrerades till det jordiska, världsliga, "materiella." Detta innebar ett smygande hot mot kyrkans kontroll över människors normer och värderingar, mot kyrkans andliga makt över folket.

Hjälp dig själv!

Kvantitativt kan de liberala bildningsföreningarna tyckas vara ett marginalfenomen i den tidiga industrialiseringens svenska samhälle. Allt som allt grundades bildningscirklar i ett trettioital städer. De flesta blev dock kortlivade och redan omkring 1855 återstod endast ett litet fåtal. Arbetarföreningarna var fler till antalet och något mer livskraftiga. De omfattade i slutet av 1860-talet enligt Pålman-Sjölin överslagsberäkning totalt ca 16–17 000 medlemmar.³⁰ Vill man räkna även skarpskytterörelsen som liberal bildningsorganisation, vilket inte är alldeles obefogat, kan man röra sig med något större siffror: när rörelsen kulminerade 1867, fanns 304 skarpskytteföreningar med ca 40 000 medlemmar.³¹

Denna bildningsaktivitet ter sig kanske endast som krusningar på samhällslivets yta med tanke på att den stora folkmajoriteten ännu levde strängt kontrollerad av den kristet-konservativa patriarkalismens järnhand. Fortfarande var de årliga katekesförhören ett effektivt plågoris på landsbygden, där ännu 1850 90 % av befolkningen levde. Folkskolans tillkomst 1842 innebar ingen omedelbar förändring. Även där talade husbondens röst. När Läsebok för Folkskolan kom 1868, mötte man bara de gamla budorden i en ny formulering: "Var flitig! Var ordningssam! Var from!"³²

Det finns ändå flera viktiga skäl att uppmärksamma den tidiga liberala bildnings-

rörelsen. Först och främst kan den beskrivas som ett av många inslag i en omfattande politisk-ideologisk maktkamp i det svenska samhället. Striden mellan liberala reformintressen och konservativa maktgrupperingar rasade på flera fronter. Hösten 1865, då den sista striden om representationsreformen utkämpades, beskriver Ny Illustrerad Tidning, vilka projektiler som slungades från de konservativa försvarsmurarna:

Från de kammarlärda ropas på "materialism" och "industrialism", från de kyrkliga lägren på "falsk filantropi", "upplösning" och "otro", från de gamla ståndshärdarne på "nivelleringsraseri".³³

Med "de kammarlärda" avses här de konservativa koryféerna i tidens kulturliv. De klagade i den litterära debatten bl a över att tidens "materialism" och "mammonsdyrkan" gjorde det omöjligt att skapa stor poesi. Tiden var inte tillräckligt poetisk! På kyrkligt håll stred man mot den nya bibelkritiken eller "ottron" och i riksdagspolitiken var alltså folkrepresentationens nya utformning den allt överskuggande frågan.

Från liberalt håll var de centrala honnörsorden på 1860-talet: Folkrepresentation, folkförsvar, folkbildning! Dessa krav bars upp av en nationell väckelse, som i förtätd, militant form kom till uttryck i skarpskytterörelsen. Representationsreformen 1865–66 blev den vackra slutstenen i en serie liberala reformer, som i de flesta fall genomdrivits först efter utdragna strider: näringsfrihetsförordningarna 1846 och 1864, husagans avskaffande 1858, den nya kommunallagen 1862 m m.

I folkbildningsfrågan tvingades den liberala sidan bemöta en rad konservativa motargument, som ofta upprepades: folkbildning minskar arbetarnas intresse för sitt egentliga arbete, alstrar fäfänga, leder till ytlig halvbildning osv. Man bör emellertid uppmärksamma, att liberalerna i bildningsfrågan egentligen kämpade på två ideologiska fronter samtidigt. Den sk 50-talsliberalismen, som levde kvar även under 1860-talet, befann sig i en position mel-

lan konservatism och – inbillad eller verklig – ”röd” radikalism. Ett tydligt exempel på den paradoxala hållning som detta gav upphov till finner man i August Sohlmans tidigare citerade tal i Stockholms Bildningscirkel 1854. Det är fel att uppfatta tidens ”jäsning hos massorna” som uttryck för ”politiska begärelser”, säger han. Nej, orsaken är i stället

behovet af en högre mensklig bildning; det är en inre orolig längtan hos massorna att förbättra sin ställning och höja sig till en punkt av renare, ädlare mensklighet.

Men det är viktigt, att denna oroliga längtan

ledes i det rätta spåret och icke ger sig luft i förvillelser, som bringa förderf åt alla enskilda och derigenom åt det stora hela.³⁴

Som synes vill Sohlman på en gång förneka massornas ”politiska begärelser” och varna för hotande ”förvillelser”! Ur liberal synpunkt gällde det å ena sidan att övervinna det konservativa motståndet men å andra sidan också att framställa den egna ståndpunkten som den mest ansvarsmedvetna. Liberaler var, i synnerhet efter 1848, vak samma motståndare till socialistiska tendenser. Det är här i själva verket fråga om samma paradox, som Almqvist och Starbäck försökt fånga i sina liknelser: massan som potentiell tillgång och – om inte dess kraft kanaliseras på rätt sätt – som hot.

Men även på lägre nivåer i samhället, i skuggan av den offentliga debatt som ägde rum i riksdagen, i kulturlivet och i dagspressen, pågick den ideologiska kampen. Ekon nådde ända in i människors hem- och vardagsliv. När den illustrerade populärpressen fick sitt genombrott under 1860-talet, blev den i likhet med bildningsföreningarna genomsyrad av liberala värderingar. Entusiastiskt förmedlade den kunskaper om tidens tekniska och materiella framsteg och om profan svensk kultur. *Svenska Arbetaren* (1861–65) är ett exempel, C E Gernandts *Svenska Familj-Journalen* (1862–87) ett annat. Genom

skicklig marknadsföring blev Gernandts vackert illustrerade journal i slutet av 1860-talet Sveriges upplagemässigt största tidning med 30–40 000 ex varje månad. Därigenom hade landet fått ett nytt opinionsbildande medium med en särskild förmåga att tränga in i människors privata familjeliv.

Svenska Familj-Journalens ideologiska neutralitet var endast skenbar. Här förkunnades inte katekesförhörens budord om lydnad, undergivenhet och förnöjsamhet – trots betoningen av småborgerlig ”sedlighet”. Här talade i stället den borgerliga individualismens röst: Hjälp dig själv! Lita på dig själv och arbeta! Skaffa dig kunskaper! Då kommer du att uppnå välstånd och avancera i samhället! Nya livsvärderingar och nya attityder till överhet och samhälle, som hängde nära samman med industrialiseringen och den ökade rörligheten, fick på detta sätt artikulerade uttryck. Detta var en process, som gick hand i hand med den sekularisering som tidigare berörts. Karakteristiskt är fö, att man på kyrkligt håll grundade en ”mottidning”, *Förr och Nu* (1870–79), en familjefjournal med kristen grundsyn, som medvetet försökte konkurrera med Svenska Familj-Journalen på dess eget område.³⁵

”Arbetets ära”

Ett intressant uttryck för att bildningscirk-larna och arbetarföreningarna var inlemmade i en ideologisk maktkamp är den energi och omsorg som ägnades åt de rituella inslagen. Att uppfatta dessa ritualer enbart som en dekoration, som ett uttryck för festglädje, är att underskatta deras betydelse.

Under ”jubelfesternas tidevarv” var väl-regisserade ritualer ett allmänt kännetecken för det officiella Sverige. Vid utställnings- och järnvägsinvi gningar, vid statyavtäckningar och kungabesök uttrycktes stats- och samhällsideologin i ett mångfacetterat och ofta överlastat rituellt språk. Karakteristiskt är, att man eftersträvade ett intrikat samspel mellan yttre dekorati-

va element med symbolfunktioner – portaler, transparanger, vapen- och flagguppsatser, namnchiffer, illuminationer m m – och de ceremoniella inslagen: processioner, invigningstal, musik, saluter osv. Retoriken upplevde en glansperiod. Förmågan att deklamera festpoesi upphöjdes till något av en skön konst.

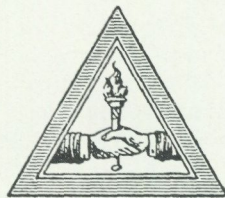
Mot denna bakgrund är det föga förvånande, att "motrörelser" i samhället, som fick kämpa för att hävda sig, utnyttjade samma rituella språk. Att vara etablerad och erkänd som organisation eller "korps" i samhället, det var att kunna framträda under högtidliga, rituella former. Samtidigt användes dessa former för att sprida den egna ideologin. Ett typexempel utgör skarpskytterörelsen. Den kan betecknas som en nationalliberal propagandaorganisation, som kämpade för folkförsvarets idé, den demokratiska idén en man – ett gevär (och i förlängningen: en röst). Rörelsen möttes av motstånd från konservativt håll och av misstänksamhet från regering och myndigheter.

Ett välbekant propagandavapen för skarpskytterörelsen blev musikkåren, som kunde utnyttjas på en mångfald sätt: vid exercis och parader, vid fest- och underhållningsarrangemang, vid "utmarscher" på landsbygden på söndagarna osv. Medvetet paraderade skarpskytteföreningarna flitigt vid officiella ceremonier som järnvägsinvigningar och kungabesök både för att demonstrera sin lojalitet gentemot nationen och för att bli inarbetade i det allmänna medvetandet. Dessutom gavs ofta musikalisk-dramatiska soaréer, där muserna mobiliserades på bred front. En karaktéristisk ambition i dessa arrangemang var att inordna de olika konstarterna i en effektiv helhet, där det estetiska elementet underordnades det ideologiska budskapet. Denna ambition är tydlig i de tableaux vivants som skarpskyttesoaréerna blev särskilt omtalade för. I populär dramatisk form presenterade dessa tablåer rörelsens historiesyn med Engelbrekt och stormakts-tidens hjältekungar som huvudpersoner. Ett exempel är den tablå, som gavs i Norrkö-

pöping 1862, föreställande Gustav II Adolfs bön före slaget vid Lützen. Runt konungen, knäböjande med draget svärd och klädd i den bekanta dräkten med gult kyller och grå fjäderhatt, hade på scenen grupperats fältöverstar, en kanon med artillerister klädda i gult på ena sidan och blåklädda krigare med lansar och fanor på andra sidan. Fonden bestod av ett spetsigt krigstält med en svensk flagga (utan unionsmärke!). Bakom scenen sjöng en manskör Wennerbergs Hör oss, Svea! Därefter hördes på ett avlägset orgelharmonion melodin till krigspsalmen Förfäras ej du lilla hop. Ridån höjdes och sänktes i tre repriser; sista gången visades tablån belyst av bengaliska eldar. Enligt ett tidningsreferat var publikens entusiasm därefter så stor, att man spontant begärde och uppstämde folksången.³⁶

Även inom bildningscirklar och arbetarföreningar lade man stor vikt vid yttre former och ceremonier. Exempel på mötes- och festrutiner har tidigare återgetts. Som redan framgått är även inslaget av symboliska emblem, standar och fanor framträdande. Varje förening använde ett valspråk av typen "Enighet ger styrka", "Arbete-Enighet-Upplysning", "Enighet och frihet". I det interna föreningslivet förekom ofta en särskild ceremoni vid antagning av nya medlemmar. I Norrköpings Arbetareförening fick varje ny medlem avlägga ett löfte att alltid åtlyda föreningens beslut. Därefter överlämnade den officierande funktionären föreningens emblem med orden: "Var och blif en värdig medlem i vårt samfund!" Emblemet, ett blålackerat metallmärke med två förenade händer och en

Detalj av Norrköpings Arbetareförenings emblem: två förenade händer och en brinnande fackla.

Norrköpings Arbetareförenings
förste ordf, stensättaren A P Slät-
tengren. Porträtt i föreningens
ägo. På bröstet bär Slättengren
föreningens medlemstecken, blå-
lackerat och i blått band, förestäl-
lande föreningens emblem och
försett med medlemsnumret (nr 1)
på baksidan.

fackla – symboler för jämlikheten-enighe-
ten och upplysningen – var avsett att bäras
i blått band vid alla sammankomster.³⁷

När arbetarföreningarna arrangerade
egna större festceremonier, kan man spåra
en dubbel funktion hos de rituella inslagen.
Det gällde inte bara att gentemot samhäl-
let skapa respekt för föreningen. Det gällde
också att emotionellt förmedla värdeupple-
velser till medlemmarna. Kulten av "arbe-
tets ära" kan förstås på detta sätt: arbe-
taren skulle känna sitt värde i samhället.
Den dubbla funktionen är tydlig t ex i den
hymn Gustaf Kahlson skrev för den stora
invigningen av Norrköpings Arbetareför-
enings eget hus 1865. Dikten framfördes av
manskören i körledaren C P Wahlins ton-
sättning och deklamerades dessutom av
ordföranden G F Blohm som en del av hans
högtidstal. Första strofen lyder:

Hell arbetet! Här färdigt står
det templet "Enighet" och "Styrka" byggt;
gemensamt från hvar hjerta går
till Gud en tacksam jubelsång.

Från jorden vi till himlen blicka glada opp
till Dig, o Gud, som varit, är och blir vårt
hopp.³⁸

Detta litterära formspråk uppvisar samma
ohämmade eklekticism som tidens rituella
språk i övrigt. Ogenerat lånar Gustaf Kahl-
son stileffekter och symboler av både klas-
siskt-mytologiskt och kyrkligt ursprung.
Att han i sin strävan efter oratorisk lyft-
ning snuddar vid pekoralet är föga förvå-
nande; det låg nästan i festpoesins natur.
Mer intressant är sättet att använda även
kyrkans symbolspråk för att rituellt ut-
trycka en form av självhävdelse: arbetarna
i *sitt* tempel ansåg sig ha lika stor rätt att
prisa och tacka Gud som någon annan i
samhället.

Hör oss Svea och Internationalen

De liberala bildningsföreningarna har his-
torisk betydelse även i ett annat avseende:
de inrymmer tidiga ansatser till en folklig

föreningskultur och utgör i den meningen förspelet till de stora folkrörelserna. Det gäller inte minst inslaget av "urban-folklig" kultur. Detta begrepp har använts av bl a Greger Andersson i hans avhandling om 1800-talets civila blåsmusikkårer, närmast i betydelsen populariserad, efterbildad högreståndskultur. Repertoaren hos t ex skarpskytte- och godtemplarmusikkårer bestod av nykomponerad marschmusik, som egentligen var imiterad militärmusik, och framför allt arrangemang av opera- och operettmusik, folkvisor, Bellmansmelodier m m.³⁹ Det är lätt att konstatera, att förhållandet var likartat beträffande manskörrepertoaren, den poesi som deklamerades vid soaréer osv. Av naturliga skäl skedde emellertid ofta en viss förändring av funktion och innebörd, när kulturfenomen på detta sätt överfördes från en mer elitbetonad social miljö till bredare sociala skikt och dessutom anpassades till ett föreningsliv med bestämda ideologiska syften.

Bildningsföreningarna tog medvetet avstånd från den i egentlig mening folkliga nöjeskulturen: marknadsunderhållning, krogliv, skillingtrycksvisor m m. På denna punkt kunde utan tvivel medelklassen och de arbetare som engagerade sig i bildningsföreningarna mötas i ett gemensamt intresse. I Norrköping ligger fö en viss symbolik i det förhållandet, att arbetarföreningen byggde sitt hus i f d Schubertska trädgården, som var särskilt illa beryktad som nöjesplats för arbetare och småfolk. Under en övergångstid förvandlades den gamla dansrotundan, där Satan själv enligt en skandalskrift setts virvla runt, till sammanträdeslokal för arbetarföreningen och exercislokal för skarpskyttarna. Ohämmad folklig utlevelse omvandlades till disciplinerad, målinriktad verksamhet.⁴⁰

En viktig förutsättning för intressegemenskapen medelklass-arbetare i bildningsföreningarna var utan tvivel medlemsrekryteringens sociala sammansättning. Av arbetargrupperna var det endast det översta skiktet, de yrkesutbildade arbetarna, som i någon större utsträckning fångades in.⁴¹ Det sociala avståndet från

denna s k arbetararistokrati nedåt till samhällets lägsta skikt var större än motsvarande avstånd uppåt till medelklassen. Många gånger var egentligen den sociala gränsen mellan yrkesarbetare och lägre medelklass svår att urskilja. Den lägre medelklassen rekryterades också, särskilt före 1860-talet, av grupper som avancerade socialt. Textilarbetaren Gustaf Kahlson, som blev folkskollärare, är ett tidstypiskt exempel. Arbetarföreningarnas genuina sociala underlag torde i själva verket ha varit grupper alldeles i närheten av den sociala gränsen medelklass-arbetarklass.

Detta förklarar också den politisk-ideologiska intressegemenskap mellan de liberala arbetarföreningarna och det etablerade samhället, som framträdde vid många tillfällen. Vid hungerupproppen i Norrköping 1867 medverkade både arbetarföreningen och skarpskyttekåren aktivt i samarbete med polis och stadsmilitär för att hålla ordning på gator och torg. Som Rolf Karlbom visat i sin kartläggning av tidens hungerupplopp och strejker är detta ett karakteristiskt exempel; det fanns en djupgående skiljelinje mellan arbetarföreningarna och det i massaktioner engagerade småfolket.⁴² I Norrköping uppstod fö ett slags samarbete mellan arbetsgivarna och arbetarföreningens direktion. Bråkiga arbetare anmäldes ibland till den myndige G F Blohm, som då anordnade särskilda "tribunaler" för att ta dem i upptuktelse.⁴³

När liberala folkbildningsmän som August Sohlman och Starbäck talade om att upplysa "massorna", var detta alltså på sätt och vis endast en principiell strävan. Vad man i verkligheten gjorde – och vad man hade förutsättningar att göra – var att nå vissa delar av arbetarnas elitskikt. Å andra sidan fanns utan tvivel en livskraftig dröm om att i ett längre tidsperspektiv integrera hela folket i en nationell borgerlig enhetskultur.

Greger Anderssons avhandling om 1800-talets musikkårer ger även en tänkvärd belysning av traditionssamband mellan de tidiga bildningsföreningarna och senare folk-rörelser. Det finns många exempel på att

sång- och musikutövare bytte förening, när en rörelse började tyna av och en annan framträdde på samma ort. En hel musikkår kunde byta uniformer och övergå från t ex en döende skarpskytteförening till den nya godtemplarlogen. Skarpskytterörelsen blev "kortlivad – icke så dess musikkultur", sammanfattar Greger Andersson.⁴⁴

Man kan fråga sig, om inte samma förhållande gäller även andra kulturella och sociala inslag inom folkrörelserna. Trots att organisationerna och deras ledande idéer växlat, tycks den folkliga föreningskulturen ha ägt en egen, inneboende livskraft. Båttutflykter under festliga former, amatörteater, biblioteksverksamhet och soaréer med deklamation, föredrag och dans är några exempel på verksamhetsformer, som har anor ända från Stockholms Bildningscirkel på 1840-talet.

Att 1900-talets etablerade folkrörelser har starka rötter i 1800-talet är uppenbart. Det folkliga föreningslivets egna traditioner har kanske *sin* andel i att detta arv ibland framträtt på ett smått paradoxalt sätt. Långt fram i sen tid har t ex arbetarmanskörer den 30 april fortsatt att sjunga Gunnar Wennerbergs Hör oss, Svea – där man "med liv och blod" stupar för fosterlandet – för att sedan dagen därpå under röda fanor sjunga Internationalen.

Noter

- 1 C J L Almqvist: Europeiska missnöjets grunder, i: Törnrosens bok, imperialoktav-uppl red av F Böök, III, 1923, s 26 (verket började tr 1838 men makulerades, i bokform först 1850).
- 2 Cit efter C Landelius: 1840–1850-talets bildningscirkel och arbetareföreningar i Sverige, I, 1936, s 89.
- 3 Program i ms, Handl rörande Bildnings-Cirkeln i Stockholm saml av Ossian Borg, KB (förkortas i forts Handl KB).
- 4 Sång på Bildnings-Cirkeln Högtidsdag d 25 October 1846, Handl KB.
- 5 AB 1 mars 1847.
- 6 Föredrag av skräddargesällen Wimerkrantz 7 mars 1847, Handl KB.
- 7 Ms "Uppläst i Bildn:s Cirkeln d. 17 Januari 1847", Handl KB.

- 8 Ibid.
- 9 Stadgarna finns tr i J Ellmin: Om folkets bildning och Bildningscirkeln i Stockholm första år, 1847, s 61.
- 10 F Lindberg: Skrädderi och politik, Historisk Tidskrift 1968. E Gamby: Per Götrek och 1800-talets svenska arbetarrörelse, 1978, s 114 f.
- 11 Gamby s 116.
- 12 Landelius I s 98 f.
- 13 O Borg: Handtverkarens hem. Moraliskt föredrag, uppläst vid Bildnings-cirkeln:s andra gille den 28 februari 1847, tr 1847.
- 14 O Borg: "Utdrag ur Bildn. Cirkeln:s Hist. uppläst d. 28 okt. 1849" (ms), Handl KB.
- 15 Föredrag av skräddargesällen O Renhult 5 maj 1850, Handl KB.
- 16 Efter referat i Nya Norrköpings-Kuriren 6 aug 1861, Norrköpings Tidningar 7 aug 1861 och Svenska Arbetaren 10 aug 1861. – G Kahlson: Arbetareföreningens barndom. Strödda anteckningar (i Historiska och biografiska anteckningar inom Norrköpings Arbetareförening, ms i föreningens ägo, vänligen utlånat av A Hulterström, Norrköping).
- 17 Kahlson (se föreg not).
- 18 Prot 27 sept 1861, Norrköpings Arbetareföreningens arkiv, Norrköpings Stadsarkiv. – 1869 öppnades föreningen för alla. En undersökning av medlemskårens sociala sammansättning 1860–1890 har gjorts av L Åkerström & B Horgby: Norrköpings Arbetareförening 1860–1890, otr 3-betygsuppsats, Historiska inst, Linköping. Där visas, att 70 % av periodens medlemmar var arbetare. Enligt Pålman-Sjölin:s överslagsberäkning för landets samtliga arbetarföreningar var denna siffra 1869–1890 endast 40 %. A Pålman & W Sjölin: Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900, 1944, s 146 f.
- 19 Förhållandet i Stockholm påpekats av Gamby s 20. Siffror för Norrköping i T G Rudbeck: Försök till beskrifning öfver Sveriges städer, II, 1855, s 30 ff.
- 20 Ett liknande ex är Tvenne arbetares fristunder. Poetiska försök af J W och Isidor K, 1862, med en inledn om arbetaren och bildningsfrågan av utgivaren, P C Kjellberg. De unga skalderna var Johan Wendel och Isidor Kjellberg, senare kända yrkesjournalister.
- 21 Cit efter K Warburg: Viktor Rydberg, I, 1900, s 94.
- 22 Pålman-Sjölin s 189.
- 23 Ibid s 254.
- 24 Norrköpings Tidningar 7 aug 1861.

- 25 Wäktaren. Tidning för Stat och Kyrka 12 dec 1861.
- 26 Svenska Arbetaren 4 jan 1862.
- 27 Riksdagens prot 1859–60: Allm besvärs- och ekon-utskottets betänkande nr 38 s 1.
- 28 E Eriksson: Norrköpings Arbetareförenings krönika 1860–1935, 1935, s 12.
- 29 Okänd förf i Historiska och biografiska anteckningar (se not 16).
- 30 Pählman-Sjölin s 148.
- 31 A Åberg: Skytterörelsen i äldre tid (i: 100 år med frivilliga skytterörelsen), 1960, s 52.
- 32 Här åsyftas Fredrika Bremers Tre gyllne regler i Läsebok för Folkskolan 1868. Jfr L Furu-land: Efterord till faksimilutg av Läsebok för Folkskolan, 1979, s XXIII.
- 33 Ny Illustrerad Tidning 25 nov 1865 (sign O E = Olof Eneroth).
- 34 Landelius I s 87.
- 35 Se allmänt E Johannesson: Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880, 1980.
- 36 Referat i Nya Norrköpings-Kuriren 17 jan 1862 och Norrköpings Tidningar 18 jan 1862.
- 37 Okänd förf i Historiska och biografiska anteckningar (se not 16).
- 38 Ms i Norrköpings Arbetareförenings arkiv, Norrköpings Stadsarkiv.
- 39 G Andersson: Bildning och nöje. Bidrag till studiet av de civila svenska blåsmusikkårerna under 1800-talets senare hälft, 1982.
- 40 Eriksson s 14. – En anon skrift, Satans uppträde på en dansbana i Norrköping, utgavs 1860 och ledde till ett tryckfrihetsåtal. – Om odisciplinerad folkkultur contra rationell arbetarkultur jfr R Ambjörnsson: Från folkfest på gatan till nykter arbetarkultur, DN 25 april 1982.
- 41 Pählman-Sjölin s siffror för 1869–70, 40 % (se not 18), omfattar i första hand hantverksmästare och hantverksarbetare. Tyvärr ges ingen särskild siffra för fabriksarbetare.
- 42 R Karlbom: Hungerupplopp och strejker 1793–1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst, 1967, s 218 ff, 258.
- 43 Eriksson s 17.
- 44 Andersson s 45.

Summary

The masses on the threshold of society

With the start of industrialization in Sweden in the mid-19th century the question of education became of vital importance, especially in Liberal circles. The title of the paper refers to a quotation from the Swedish author C. J. L. Almqvist about the masses who stand on the threshold of society and knock at the door—if the door is not opened, it can be shattered. The word "masses" was at once menacing and filled with hope. It embodied a threat of revolution, but also the hope of manpower for industry and of the build-up of society. Enlightenment, education for all, was perceived in Liberal quarters as an important means for integrating the lower classes in the life of the community and creating a tranquil social development.

In the period 1845–60 there were so-called mutual-improvement clubs in some thirty Swedish towns. They consisted of craftsmen, journeymen, and middle class intellectuals. These clubs were superseded in the 1860s by Liberal working men's associations. Members of the middle class

intelligentia were usually the initiators of these as well.

The middle class had a great influence over these associations. But the paper aims to show that at the same time they contain the germ of an independent popular associational culture. They were an expression of the workers' spontaneous striving, by means of moral discipline, to attain respectability and acknowledgment on the part of the upper classes. Historically these early educational associations may be regarded as predecessors of the great popular movements (the revivalist movement, the temperance movement, the Social Democrat workers' movement) which at the end of the 19th and beginning of the 20th century became characteristic of the Swedish society. This is apparent from concrete traditional connections. As regards, for example, forms of meeting—soirées, annual commemoration days, pleasure-trips by steamer, etc—one finds continuous traditions in associational life ever since the 1840s.